

تجلی تفکرات شیعی در نوشتار
انگشتی های عصر قاجار

حدیث «لافتی الاعلی، لاسیف الانوالفقار»
بر نکین انگشتر، مجموعه خصوصی
دکتر محفوظی

تجلی تفکرات شیعی در نوشتار انگشتی‌های عصر قاجار

اکرم محمدی زاده*

تاریخ دریافت مقاله : ۹۱/۲/۶

تاریخ پذیرش مقاله : ۹۲/۲/۶

چکیده

انگشتی‌ها، علاوه بر جنبه‌های زینتی، کاربردهای آیینی و اعتقادی نیز دارند. در فرهنگ اسلامی و ایرانی، به انگشتی‌ها و نقوش حک شده روی آن‌ها اهمیت بسیار داده شده و در دست داشتن انواعی از آن‌ها مورد تأیید و تأکید علمای دین قرار گرفته است. در دوره قاجار، به علت اینکه شاهان قاجار خود را خلیفه و جانشین ائمه معصوم و مروج مذهب تشیع در ایران پس از دوره صفویه می‌دانستند، شاهد ثبت واژگان و جملاتی در جهت ترویج فرهنگ تشیع روی انگشتی‌ها و مهر انگشتی‌ها بوده‌ایم، به طوری که مطالعه و تحلیل و تدوین این عبارات عشق و علاقه مردم مسلمان ایران به فرهنگ تشیع و ائمه معصومین را به اثبات می‌رساند. هدف اصلی این تحقیق مطالعه نوشته‌های روی انگشتی‌های دوره قاجار برای درک تفکرات و عقاید مردم آن روزگار بوده است. بررسی عشق و علاقه مردم به مذهب تشیع، که از طریق ثبت کلمات و جملاتی خاص روی انگشتی‌ها صورت گرفته، در تحقیقی میدانی و باروش توصیفی و تحلیلی انجام شده است. از مهمترین نتایج این تحقیق شناخت آرمان‌های اعتقادی مردم و درک سلیقه آن‌ها از طریق مطالعه نوشته‌های روی انگشتی‌هاست که شامل نام ائمه و اذکار، ادعیه و اشعاری درباره امامان بوده و به این نحو تجلی‌ای از مذهب تشیع نمایان شده است.

واژگان کلیدی

ایران، مذهب تشیع، انگشتی، دوره قاجار.

* عضو هیأت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، استان آذربایجان شرقی

Email: Akram.mohammadizadeh@yahoo.com

مقدمه

انگشترهای نگین دار از مهمترین انواع انگشتری هستند. این انگشترها علاوه بر جنبه های تزیینی کارکردهای مختلف دیگری نیز دارند. شناخت کارکرد انگشترهای نگین دار از طریق مطالعه نوشته های روی آن ها میسر می شود. نقوش حک شده روی انگشترهای ایران در دوران باستان شامل تصاویر مختلفی از جمله نقوش انسانی و حیوانی بوده است، نقوشی که با ظهور دین مبین اسلام و تحریم تصویر به نوشته های حاوی عبارت ها و جملات دعایی تغییر پیدا کرد. در دوره های تاریخی بعد از اسلام، یکی از مهمترین و معتبرترین نمونه های استفاده از انگشترهای دارای نوشته مربوط به دوران قاجار است.

در این دوره، جامعه ایرانی عمیقاً به عقاید مذهبی پایبند شده و با توجه به شروع روابط سیاسی با کشورهای اروپایی و نفوذ فرهنگ و هنر غرب اعتقادات مذهبی مهمترین عامل جهت حفظ ارزش ها و اصول دینی در جامعه ایرانی تشخیص داده می شود. به این ترتیب، تبلیغ دین و شعائر شیعی نیز در قالب های گوناگون هنری جلوه گر می شود. یکی از زمینه های ترویج این تفکر نوشته های روی انگشترها بوده است. این نوشته ها که عرصه مناسبی جهت بازنمایی افکار و اعتقادات مذهبی در جامعه دوره قاجار به حساب می آید. وجه کاربردی انگشترها در هیئت مهر و انتقال اثر این مهرها به مناطق مختلف جهت تأیید هویت صاحب سند کمک بسیاری به نشر و تبلیغ عقاید شیعی کرده است.

متأسفانه امروز نمونه زیادی از انگشترهای قدیمی باقی نمانده است. مهمترین علت این اتفاق، شکسته شدن نگین انگشترها پس از مرگ صاحب آن برای جلوگیری از سوءاستفاده های احتمالی بوده است. اما این تحقیق با بهره گیری از حداکثر پتانسیل موجود برای دسترسی به نمونه های بدیع^۱ از انگشترهای دوره قاجار قصد معرفی تجلیات اعتقاد و تفکرات شیعی در دوره قاجار را دارد. سؤال و فرضیه اصلی تحقیق حاضر برای اثبات وجود تفکرات و عقاید شیعی در انگشترهای دوره قاجار از این قرار است:

پرسش اصلی تحقیق: تفکرات و عقاید شیعی مردم دوره قاجار چگونه روی انگشترها که در بیشتر موارد مهر و نشان هویت آنان است جلوه و نمود یافته است؟

فرضیه تحقیق: به نظر می رسد تفکرات و عقاید شیعی از طریق نوشته های روی انگشترهای دوره قاجار مجال بروز یافته است و همچنین به علت کاربرد گسترده این انگشتری ها تبلیغی نیز برای عقاید و نظریات مذهب تشیع نیز به حساب می آمده است.

جمع آوری اطلاعات این پژوهش از طریق منابع میدانی و کتابخانه ای و با روش توصیفی تحلیلی صورت گرفته است. نمونه آثار مورد بررسی شامل ۹ نمونه که مربوط به کتاب (Ornament and Amulet Wenzel, 1993) و کتاب مهرهایی از جنس عشق (احتشامی، ۱۳۸۵) است.

تصویر ۱. انگشتر با نگین باباقوری، دوره قاجار، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۲. مهر انگشتری، قاجار، جنس: نقره و سنگ عقیق، در یک طرف نگین دان علامتی وجود دارد که نشان دهنده جهت استفاده صحیح از مهر انگشتری است. مهر آن به شکل مربع است که با خط ثلث بر آن عبارت «یا حسین ابن علی (ع)» حک شده است. مجموعه کاخ گلستان

دیگر آثار مورد بررسی توسط مشاهدات عینی نویسنده از مجموعه داران شخصی جمع آوری شده است.

پیشینه تحقیق

در باره انگشترها پژوهش های اندکی صورت گرفته است که از آن میان می توان به کتاب انگشتری های ماریان ونزل از مجموعه هنر اسلامی اشاره کرد. شیوه تحقیق ماریان ونزل در این کتاب بر مبنای معرفی نمونه هایی جامع از انگشترهای دوران اسلامی است که بر اساس دوره و نیز شکل حلقه و نگین دان انگشترها طبقه بندی شده است.

در این میان، معدود نوشتارهایی درباره سجع مهرها نیز انتشار یافته است که صرفاً به معرفی نمونه هایی از مهرها پرداخته اند. برای نمونه، جهانگیر قائم مقامی نیز در چندین مقاله که عموماً در مجله بررسی های تاریخی چاپ شده است مهرهای شاهان در دوران مختلف را معرفی کرده است.

محمدجواد جدی در کتاب مهر و حکاک در ایران اطلاعات کلی و مبهمی در خصوص مهرها از دوره پیش از اسلام و سجع مهرهای دوران اسلامی شامل خلفای راشدین و امامان معصوم داده است. در ادامه این کتاب به معرفی چندین حکاک دوران قاجار و پهلوی و نیز اشعاری در خصوص مهر در میان شعرای فارسی پرداخته است (جدی، ۱۳۸۷).

۱. همه تصاویر از آرشیو شخصی نویسنده بوده و از طریق مجموعه داران انگشتر در کشور تهیه شده است.

تصویر ۶. مهر انگشتری، ایران، ۱۲۴۶ هجری، نقره و سنگ عقیق گلگون، رکابی ریخته گری مهر سنگ چهار گوش آن توسط یک گریبان داخلی که زیر سنگ لچیم شده است نگهداری می شود. به همین واسطه لبه های سنگ کاملاً مشخص است. عبارت بر روی سنگ «لااله الاالله الملك الحق المبین عبده طهماسبقلی ۱۲۴۶» است. ارتفاع: ۲۷، پهنا: ۲۴، پهنای پایه نگین: ۲۵ م. م. ماخذ: همان، ۱۷۸

تصویر ۷. مهر انگشتری، ۱۲۲۳ هجری، نقره و برنج، رکابی کوتاه ریخته گری شده، سجع مهر «یاعلی بن ابی طالب ۱۲۲۳» به خط نستعلیق، مجموعه خصوصی ویسی

با شواهدی که ذیل کلمه انگشتری خواهد آمد و با توجه به اینکه در بیشتر متون نثر و نظم زبان فارسی حداقل تا قرن دهم کلمه (انگشتری) به کار رفته است، نه (انگشتر) قطعیت این نظر مورد تأمل است.

انگشتری ها در طول تاریخ کاربردهای مختلفی داشته اند. می توان آن ها را بر اساس نوع کاربرد این گونه دسته بندی کرد:

الف) انگشترهای کاملاً زینتی: این نوع انگشتری ها صرفاً جنبه تزیینی داشته و نماد ثروت و تمکن مالی فرد بوده است.

ب) انگشتری های ایمانی و مذهبی: مانند انگشتری های طلسمی، که در قصه ها و باورهای عامیانه به این نوع انگشتر زیاد برمی خوریم.

ج) انگشتری های کاربردی: شامل انگشترهای شصت کمانداران و انگشترهای تعیین هویت می شده است.

سابقه استفاده از انگشترها نزد اقوام و ملل

رسم استعمال انگشتر به گذشته های بسیار دور برمی گردد. «ظاهراً مصری ها نخستین مردمانی بودند که از این شیء زینتی استفاده کردند» (المعلوف، ۱۹۶۱: ۴۲).

بعدها این رسم از مصری های قدیم به ملت های دیگر رسید. انگشتری ها ابتدا برای بیان احساسات قلبی و بیان محبت و قدردانی نسبت به طرف مقابل به او اهدا می شد، زیرا شکل دایره ای آن نماد دوام و بقا بوده است. بدین ترتیب، به مرور زمان، استعمال انگشتر یکی از آداب اجتماعی افراد شد

تصویر ۲. مهر انگشتری، جنس: نقره و سنگ عقیق، سجع مهر «علی علی» به حالت معکوس بر هم، مجموعه خصوصی

تصویر ۴. مهر انگشتری نقره با نگین عقیق، به سجع «یا حضرت عباس»، مجموعه خصوصی ویسی

تصویر ۵. مهر انگشتری، ایران، ۱۲۷۹ هجری، نقره و سنگ عقیق گلگون، نگین بیضی شکل آن عمودی نصب شده است و بر روی آن «جدم حسین نام حسین نوکر حسین... ۱۲۹۷» روی آن حک شده است. ارتفاع: ۲۹، پهنا: ۲۶، پهنای پایه نگین: ۲۱ م. م. ماخذ: (Wenzel, 1993: 171)

محسن احتشامی نیز در کتاب مهرهایی از جنس عشق دسته بندی سجع مهرها را بر اساس جایگاه اجتماعی اشخاص مشخص کرده است و بیشتر به بحث گرافیکی مهرها پرداخته است و بحثی راجع به انگشترها در این کتاب نداشته است (احتشامی، ۱۳۸۵).

در نوشته هایی کلی که درباره نوشتار مهرها موجود است خواننده با مشاهده تصویر سجع مهر قائل به تفاوت بین کارکرد (انگشتری یا مهر) آن نیست.

تعریف انگشتری

درباره واژه انگشتر در لغتنامه های مختلف تعابیر گوناگونی آورده شده است. مثلاً در لغتنامه دهخدا آمده است: «انگشتری حلقه ای از زر، سیم، فلز یا از اجار کریمه است که در انگشت می کنند» (دهخدا: «انگشتری»).

انگشتر مخفف (انگشتور) است، یعنی صاحب انگشت، پس «واو» را به جهت تخفیف حذف کرده اند. این وجه بعید است، چه انگشتور شاهد استعمالی ندارد و این وجه اشتقاق هم نظیر ندارد. بعضی آن را مخفف (انگشت آرای) دانسته اند. هرچند انگشت آرا به معنی انگشتری آمده، اما تخفیف آن به صورت انگشتر بسیار بعید است. از انگشتر،

تصویر ۸. مهر انگشتی، ایران، ۱۲۸۸ هجری، نقره و سنگ عقیق گلگون، رکابی کوتاه ریخته گری شده نواری از قبه دور تا دور نگین دان حکاکی شده است. مهر سنگ با مقطع بیضی و محور عمودی، حامل حکاکی «سید صفدر الموسوی ۱۲۸۸» بر پایه نگین که پشت آن باز است، قرار دارد. ارتفاع: ۲۸ پهنای پایه نگین: ۲۳ م. م. ماخذ: (Wenzel, 1993: 178)

تصویر ۹. مهر انگشتی، نقره و سنگ عقیق، رکابی ریخته گری شده، مهر بیضی به حالت عمود سجع مهر «یا امام موسی کاظم (۱۲۶۰)» به خط نستعلیق، مجموعه خصوصی احتشامی.

و با شعائر و اعتقادات مذهبی افراد پیوند یافت. علاوه بر این، انگشتی برای اغراض مذهبی یا همراه داشتن نام های مقدس نیز به کار می رفته است. چنان که گفته شد، «نخستین کسانی که از انگشتی برای غرض های مذهبی استفاده می کردند. عبرانیان بودند که آن را شعار رابطه ای که زن و مرد را از طریق نامزدی و ازدواج به یکدیگر می پیوندد قرار دادند» (الولی، ۱۳۴۶: ۹۷).

سنگ های مورد استفاده در انگشتی

یکی از مهم ترین قسمت های هر انگشتی نگین آن است. استفاده از سنگ های خاصی جهت نگین در طول تاریخ نزد بعضی اقوام حرمت و قداست خاصی داشته و اعتقادات خاصی در پی استفاده از آنها نهفته بوده است. سنگ و مهرها در نزد ایرانیان باستان ارج و مقام خاصی داشته و برای هر نوع آن خواصی می شناخته اند و به همین علت روی مهره هایی از سنگ های قیمتی نقوشی به عنوان اوراد و دعا و برای دفع ضرر و شرک می کردند و به گردن می آویختند یا به بازو می بستند. یکی از پرکاربردترین نگین ها سنگ عقیق است. «این سنگ از عهد باستان (هزاره سوم قبل از میلاد) برای ایرانیان شناخته شده بود و به آن (سیکابروش) می گفته اند» (همایون فرخ، ۱۳۴۹: ۳۱).

عقیق انواع قرمز، قهوه ای، کبود، سیاه، ارزق، دورنگ، سه رنگ، ابلق، زرد، شیری و سفید دارد و گوهرشناسان انواع آن را با نام های گوناگون مانند جزع، باباقوری، سنگ سلیمانی (یمنی)، چشم گربه، زبرجد، شرقی، مهور (حجرالقرم) خوانده اند. قدیمی ترین معدن آن در سغد وجود داشته است. نام این کانی در کتیبه کاخ داریوش نیز آمده است.

«از قرن ششم هجری تاکنون عقیق را به عنوان گوهری می شناسند که برای تقویت روحیه مناسب بوده و قوه بینایی را بهبود می بخشد. در یکی از کتاب های گوهرشناسی قدیم آمده است که عقیق انسان را از گزند تندر، جادو، شر دیو و جن، مسمومیت و مستی محفوظ می دارد» (صالحی، ۱۳۸۳: ۱۹). در اکثر تمدن ها به خاصیت نیروبخشی عقیق

معتقد بوده اند. «عقیق مثل طبع خون گرم و تر است. اگر با سوده آن دندان را بشویند زنگ دندان و خونریزی دندان را برد، منع بیرون آمدن خون از اعضا نماید» (مشهدی، ۱۳۸۴: ۱۸).

عقیق سلیمانی یا یمنی برحسب رنگ خواص نافع دارد. عقیق قرمز آثار خشم و غضب را زایل می کند و اگر رنگ آن صورتی و دارای خطوط سفیدی باشد برای جلوگیری از خون ریزی مفید است.

نوعی از عقیق وجود دارد که به شکل چشم است و باباقوری نام دارد (تصویر ۱) «و خاصیت آن صدمه زدن و ترکاندن چشم حسود و بخیل است. این تنها نمونه ای است که عقیق نقشی خصمانه دارد. در موارد دیگر عقیق نقشی خیر و نیکو دارد» (تناولی، ۱۳۸۶: ۶۹).

روایت بزرگان دین درباره استعمال انگشتی های دارای نگین

احادیث و روایت هایی از پیامبر و ائمه درباره سنت استعمال انگشتی به ما رسیده است که فواید بی شماری را برای آن برشمرده اند. حضرت علی (ع) چهار انگشتی در دست می کردند: انگشتی یاقوت برای شرافت و زینتش و فیروزه برای نصرت و یاریش و حدید صینی ۱ برای قوتش و عقیق برای حرز و دفع دشمنان و بلاها. حضرت علی بن موسی الرضاع (ع) در حدیثی صحیح می فرمایند عقیق فقر و

تصویر ۱۰. مهر انگشتری، ایران، ۱۳۲۲ هجری، نقره و عقیق سفید، مهر دایره شکل آن به سبک مهرهای تیموری است و حامل حکاکی «الهی به حق حسین شهید رضا مرتضی را مکن نا امید» ارتفاع: ۲۷، پهنا: ۲۴، پهنا پایه نگین: ۲۴ م.م. ماخذ: Wenzel, 1993: 17

تصویر ۱۱. مهر انگشتری، ایران، ۱۲۶۴ ق، نقره، و سنگ عقیق، روی سنگ عبارت «خانه زاد ائمه نصرالله ۱۲۶۴» در مرکز و «نصر من الله و فتح قریب» در گوشه ها آمده است. ماخذ: همان، ۱۷

از حضرت امام موسی سؤال کردند به چه علت حضرت امیرالمؤمنین انگشتر در دست راست می کردند؟ فرمود: زیرا که آن حضرت پیشوای اصحاب یمین است که در قیامت نامه هایشان را به دست راست می دهند و حضرت رسول (ص) انگشتر را در دست راست می کردند و این علامتی است برای شیعیان ما که با این علامت ایشان را می شناسند. از حضرت صادق (ع) منقول است که حضرت رسول (ص) نهی فرمود از انگشتر کردن در انگشت شهادت و انگشت میان. از امام صادق (ع) نقل شده که انگشتر را به بند پایین انگشت برسانید (مجلسی، بی تا: ۱۵-۱۴)

روش های ساخت انگشتری ها

عموماً انگشترها شامل دو قسمت اند: نخست رکاب و حلقه انگشتر و قسمت دیگر نگین آن است. رکاب انگشترهای دوره قاجار عمدتاً برپایه و تحت تأثیر طرح های اروپایی اما حجیم تر ساخته می شدند، زیرا سنگ های بزرگی که روی این انگشتری ها به عنوان مهر نصب می شد عمدتاً بزرگ بودند. به تبع آن انگشتری ها هم بزرگتر شدند.

۱) ساخت حلقه و پایه نگین جداگانه

حلقه ساده و بدون تزیینات ریخته گری شده و پایه نگین به طور جداگانه به آن لحیم شده است. در این روش، پایه نگین یا صفحه ای ساخته شده یا ریخته گری شده است (تصاویر ۲ تا ۴).

در یک طرف نگین دان علامتی وجود دارد که نشان دهنده

درویشی را برطرف می کند و در دست کردن عقیق نفاق را زایل می کند. در حدیث معتبر از امام جعفر (ع) منقول است که انگشتر عقیق در دست کنید که مبارک است و هر که انگشتر عقیق در دست داشته باشد امید است که عاقبتش مقرون به خیر و نیکی باشد.

در روایتی از حضرت صادق (ع) منقول است که دستی به سوی آسمان بلند نمی شود که خدا دوستتر داشته باشد از دستی که در آن انگشتر عقیق باشد و در حدیث معتبر از امام حسین (ع) منقول است که چون حضرت موسی بر کوه طور با حق تعالی مناجات کرد و بر زمین نظر کرد. حق تعالی از نور روی او عقیق را آفرید. پس فرمود که قسم خوردم به ذات مقدس خود که عذاب نکنم به آتش جهنم دستی را که انگشتر عقیق در آن باشد اگر ولایت علی بن ابی طالب داشته باشد. «امام محمد باقر (ع) درباره عقیق این گونه فرموده: هر که شب را صبح کند و در دست راست خود انگشتر عقیق داشته باشد خداوند عالمیان او را از بلاهای آسمانی نگاه می دارد» (قمی، ۱۳۶۳: ۱۱۹۵).

علامه مجلسی در کتاب حلیه المتقین به طور مفصل درباره آداب انگشتر در دست کردن روایات متعددی ذکر کرده است. مؤکد است مردان و زنان را انگشتر در دست راست کردن و در بعضی احادیث تجویز فرموده اند که در دست چپ بکنند، اما اگر نقش شریفی یا نگین شریفی داشته باشد باید در وقت استنجا بیرون آورد. روایت شده که حضرت رسول (ص) به حضرت امیرالمؤمنین فرمودند که یا علی انگشتر در دست راست بکن تا از مقربان باشی.

تصویر ۱۲. مهر انگشتی، ایران، قرن ۱۳ هجری، نقره و عقیق گلگون، مهر سنگ بیضی شکل مربوط به سال ۱۰۹۷ هجری است که کتیبه روی آن «روشن چشم به یوسف شود یعقوب ۱۰۹۷» می باشد. ارتفاع: ۲۸، پهنا: ۲۳، پهنای پایه نگین: ۲۷ م.م، ماخذ: همان ۱۷

تصویر ۱۴. مهر انگشتی، ایران، ابتدای قرن ۱۳ هجری، نقره و سنگ عقیق سیاه، بر روی مهر سنگ کتیبه ای به سبک قدما مشتمل بر «علی الله» حک شده و مانند خود انگشتی مربوط به قرن ۱۳ هجری است. ارتفاع: ۲۹، پهنا: ۲۸، پهنای پایه نگین: ۱۵ م.م، ماخذ: همان ۱۶۹

تصویر ۱۳. مهر انگشتی، ۱۲۹۲ هجری، جنس: نقره و عقیق سفید، انگشتی ریخته گری و مشبک کاری شده است. بر روی مهر عبارت «الراجی شاه محمد» به خط طغرا حکاکی شده است، مجموعه خصوصی

کشور ایران گذاشت. اصناف گسترده تر شد و به این علت نیاز به مهر و مهر انگشتی افزایش یافت. اقشار جامعه اعم از اشراف، اعیان، ملاکین و روحانیان گرفته تا تجار، آهنگر و بزاز و... به علت تحولات در سیستم اداری و اجتماعی و کارکرد کثیر مهر انگشتی برای فعالیت های اجتماعی و سیاسی و... صاحب مهر شدند. حتی بعضی از افراد به علت موقعیت و فعالیت های مختلف اجتماعی چندین مهر داشتند. بدین ترتیب، مهر یکی از ضروریات هر فردی به شمار می رفت. پولاک در این باره می نویسد: «مهر همه جا به جای امضا که مرسوم نیست به کار می رود و آن را با استفاده از نوعی جوهر به زیر اسناد می زنند و بدین طریق به اسناد قوت قانونی می بخشند. هرگاه مهر کسی مفقود شود وی اعلام می کند که از این پس از مهر دیگری استفاده خواهد کرد» (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۰-۳۱۹).

جامعه ایرانی در دوره قاجار به طبقه حاکمه و محکوم تقسیم می شد. طبقه حاکمه عبارت بودند از شاه و صاحب منصبان دربار و نیز روحانیون که از دیرباز بر قلب و روح ملت حکومت داشته و با توجه به رسوخ کامل عقاید مذهبی در ذهن اکثریت مردم این قشر از جایگاه بسیار بالایی برخوردار بوده و در حقیقت تنها پایگاه برای اکثریت مردم دوره قاجار بودند. از طرفی، شاهان قاجار به جهت مشروعیت بخشیدن به حکومت خویش همواره سعی در جلب رضایت روحانیون داشتند.

طبقه محکوم بقیه افراد جامعه ایران بودند که از دو گروه دهنشین و شهرنشین تشکیل می شدند. دهنشین ها با احتساب جمعیت ایلات و عشایر در حدود ۷۰ درصد سکنه

جهت استفاده صحیح از مهر انگشتی است. مهر آن به شکل مربع است که با خط ثلث بر آن عبارت «یا حسین بن علی (۱۲۰۶)» حک شده است. مجموعه کاخ گلستان

۲) ریخته گری شده به صورت یکپارچه با نقوش فراوان انگشتی دارای تزیینات فراوان و به صورت ریخته گری ساخته شده است.

۳) یکپارچه رکابی
الف) رکابی ساده: این نوع انگشتیها یا رکابی ریخته گری اند یا رکابی دست ساز.

ب) رکابی شیاردار «خیارهای»: در این نوع انگشتیها حلقه رکابی دارای تزییناتی شیاردار است. شیارها به حالت پنجه ای برای نگه داشتن نگین است.

ج) رکابی دارای تزیینات قلم زنی خطوطی: در این نوع انگشتی پایه رکابی دارای تزیینات خطوطی که این خطوط به صورت مورب، متقاطع، دایره ای و... است.

د) انگشتیهای رکابی با تزیینات گل فرنگی و پیچک: این نوع انگشتیها از اواخر قاجار و تحت تأثیر غرب و نفوذ هنر آنان به ایران ساخته شده است.

ه) انگشتیهای رکابی مشبک: در این نوع ساخت، حلقه رکابی انگشتی ساخته شده و بعداً مشبک گردیده است.

د) انگشتیهای دست ساز با تزیینات ملیله ای و کولاژ

جایگاه مهر و مهرداران در دوره قاجار

جامعه ایران در دوره قاجار سخت پایبند آداب و سنن و رسوم ملی و شعائر مذهبی بود. طی این دوران، تحولات فرهنگی و صنعتی و اجتماعی اروپا نیز تأثیر بسیاری بر

تصویر ۱۸. دعای «سلام علی آل طه و بیس» بر نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۱۹. اثر مهر انگشتری بر روی سند با سجع: یا ذالعرش العلی نجی بمحمد و علی (۱۳۱۲) (احتشامی، ۱۳۸۵: ۷۸-۸۹)

تصویر ۱۵. مهر انگشتر، ایران، ۱۲۴۹ هجری، نقره و سنگ عقیق گلگون، مهر بیضی شکل انگشتر روی یک سینی از ورقه نقره قرار دارد. بر روی سنگ عبارت «عبدالله الراجی محمد باقر الحسینی ۱۲۴۹» یعنی بنده امیدوار... حک شده است. ارتفاع: ۲۹/۵، پهنا: ۲۷/۵، پهنای پایه نگین: ۱۸/۵، م، ماخذ: همان، ۱۶۹

تصویر ۱۶. انگشتری با حک دعای نادعلی بر روی نگین آن، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۱۷. قسمتی از دعای جوشن کبیر بر نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

مهرهای سلطنتی را به گردن آویخته بود و فرامین شاه را به آن‌ها مهور می‌کرد.

در این دوران، حاج میرزا رضاقلی نوایی «منشی الممالک»^۱ مدتی مهرداد و منشی اسرار بوده است. حاجی حیدرعلی خان شیرازی نیز مهرداد عباس میرزا نایب السلطنه بوده است. چنان‌که قائم‌مقامی نوشته است و براساس فرمانی از فتحعلی شاه به منشی الممالک یعنی میرزا رضاقلی چنین استنباط می‌شود که او علاوه بر وظیفه حفظ روابط مکاتباتی و سیاسی بین پادشاه با پادشاهان دیگر که همان شغل وزارت امور خارجه باشد وظایف انتظام سهام خزانه عامره «استیفای کشور» و نظافت امور درب سرای سلطنتی و اختیار مهر آثار نیز به وی محول بوده است و می‌توان تصور کرد که وظایف دیگر را فتحعلی شاه به سبب اعتمادی که به وی داشته به او سپرده بوده است (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰: ۲۶۲). در سال ۱۲۸۹ق، یعنی زمان ناصرالدین شاه، علی‌رضاخان قاجار «عضدالملک» به جای پاشاخان «امین الملک» به سمت مهرداری منصوب شده بود. او علاوه بر سمت مهرداری، «خوان‌سالار»^۲ و عهده‌دار ایلخانی‌گری ایل

کشور را تشکیل می‌دادند. شهرنشین‌ها هم گروه‌های مختلف پیشه‌وران، بازاریان، تجار، کارگران و اصناف گوناگون را شامل می‌شدند مانند صنف‌های مختلف بازرگان، عطار، بزاز و گروه‌های حرفه‌ای مانند خیاط، آهنگر، رنگرز، معمار و حکاک.

در عصر قاجار و در دوران زمامداری آقامحمدخان تشکیلات دیوانی متشکل از مجموعه شاه و عده بسیار معدودی لشکرنویس و مستوفی بود. «تشکیلات اداری دوران پادشاهی آقامحمدخان همان سادگی دوران پیشین خود یعنی زندیه را حفظ کرد. در این دوران دستور کتبی کمتر صادر می‌شد و آقامحمدخان امور روزانه را شخصا و به‌طور شفاهی صادر می‌کرد و برای امور دیگر هم فرمان و حکمی صادر نمی‌شد» (مستوفی، ۱۳۴۳: ۳۷).

از دوره فتحعلی شاه به تدریج تشکیلات دیوانی توسعه بیشتری یافت و حتی لقب «اعتمادالدوله» که در دوره صفوی متداول بود در این زمان مرسوم گشت. سمت مهردادباشی یا «وزیر مهر» از صاحب‌منصبان عالی‌رتبه دربار محسوب می‌شد و این شخص در مجالس نزدیک شاه می‌نشست. او

۱- منشی الممالک: «رئیس‌کلیه منشیان بود. وظیفه وی عبارت بود از تهیه و ارسال اسناد و مدارک مربوط به امور مملکتی به‌طور عموم و ولایات بالخصوص که با مهر عالی مهور شده باشد» (مینورسکی، ۱۳۶۸: ۲۱).

تصویر ۲۱. حدیث «لافتی الا علی، لا سیف الا نوالفقار» بر نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۲۰. حکاکی عبارت «حسین منی و انا من حسین» بر نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۲۲. عبارت «الله یا حسین ۱۲۹۴» بر نگین انگشتری، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

قاجار هم بوده است. «وی در سال ۱۳۰۵ ق مهرداری مهر آثار همایون را به پسر یازده ساله خود سلیمان خان واگذار نموده است» (جدی، ۱۳۸۷: ۱۳۰).

زمانی نیز فرخ خان کاشی «مین الملک» بعد از عزل میرزا آقاخان نوری مهردار ناصرالدین شاه شد. بنا به نوشته های بنجامین، «زنان اعیان و اشراف اغلب مهر اسم خود را در حلقه هایی جواهر نشان در انگشت یا به صورت مدال مرصع در گردن دارند و استفاده از مهر انگشتری در بین زنان رایج است» (بنجامین، ۱۳۶۹: ۲۵۲).

کارگاه های صنعتگران و سایر اصناف دوره قاجار عموماً در مجموعه دکان هایی به نام بازار بود. در هر بازار، مسجد و حمام و راسته های متعدد مخصوص اصناف و صاحبان حرفه وجود داشت.

«تقریباً در تمام قصبه های بزرگ تقسیم حرفه ها در بازار و محلات بر طبق تعریف «فریزر»^۲ بوده است: هر طبقه اغلب در محله مخصوص به خود کار می کنند، به طوری که فلزکارها، برنج سازها، کفاشان، سراجان، کوزه گران، پارچه و چیت فروشان، خیاطان و سایر کارگران صنایع دستی ممکن است عموماً با هم باشند، اما قنادان، طبّاخان، عطاران، خبازان، میوه فروشان و سبزی فروشان در نقاط مختلف پراکنده اند» (فلور، ۱۳۶۵: ۳۴).

بازار مکانی در وسط شهر بود که سایر ساختمان های حکومتی نیز در اطراف آن واقع شده بود. بر این اساس، محل کار حکاکان نیز مانند سایر مشاغل در نقطه ای از بازار در کنار بقیه مشاغل صنایع دستی بود. این مکان عموماً در نزدیکی مسجد یا در صحن آن قرار داشت. صحن مساجد واقع در بازار مکان مناسبی جهت تمام کارهای اسنادی، معاملات تجاری و ملکی و تحریر و انتقال سندها و قباله ها بود. این مکان در تمامی روز به جز زمان برپایی نماز به رفت و رفتی برخی از این امور مانند تهیه و تحریر قباله های

از دواج، محاسبه و دریافت و پرداخت زکات و خمس و دیگر مواجب شرعی اختصاص داشت.

نزدیکی مساجد به بازار و سایر ساختمان های حکومتی موجب شده بود که سکوهای مساجد به پاتوق حرفه های وابسته به این امور تبدیل گردد. این وضع تا زمان رضاخان همچنان برقرار بود. مهرکنی و حکاکی روی نگین هم یکی از این حرفه ها بود. «کاربردهای شرعی مهر انگشتر و کارایی شناسنامه ای اش برای امور تجار سبب شد که مهرکنان و حکاکان سکوهای مسجد را مناسب ترین مکان برای کسب بدانند و اکثراً همان جا گرد آیند» (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۶: ۱۱۳).

عقاید شیعی در انگشترهای دوره قاجار

اعتقادات دینی و مذهبی شیعه که میان مردم رواج داشت و پایه و اساس تعلیم و تربیت عمومی هم بود در جهت جلوگیری از لغزش و فساد بسیار مفید واقع شده بود. قسمتی از این اعتقادات به صورت شعائر مذهبی از قبیل

۱. ناظر آشپزخانه سلطنتی

تصویر ۲۵. اثر مهر انگشتی بر روی اسناد قدیمی از راست به چپ: یا عباسعلی... محمد رسول الله علی ولی الله، یا علی الاعلی

تصویر ۲۳. ذکر «یا علی بن ابی طالب»
۱(۲)۲۳ بر نگین انگشتر، مجموعه خصوصی
ویسی

تصویر ۲۷. ذکر «ارکنی یا محمد...» بر نگین
انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۲۶. ذکر «یا ابا عبدالله ۲۴۷» بر نگین
انگشتر، مجموعه خصوصی ویسی

تصویر ۲۴. ذکر «یا حضرت عباس» بر
نگین انگشتر، مجموعه خصوصی ویسی

ذکر دیگر قسمتی از دعای جوشن کبیر است با متن «یا مَنْ هُوَ مَنْ رَجَاهُ كَرِيم» (تصویر ۱۷). دعای جوشن کبیر مخصوص شیعیان است که در شب‌های مخصوصی از جمله شب‌های پرفضیلت قدر خواندن آن سفارش شده است. خواص بی‌شماری برای این دعا ذکر کرده‌اند از جمله

آمزش گناهان، برآورده شدن حاجات و رفع اندوه. دیگر عبارت دعایی رایج بر این انگشتر دعای «سَلَامٌ عَلٰی آلِ طه و یس» است (تصویر ۱۸). آیه «سَلَامٌ عَلٰی آلِ یاسین» در آیه ۱۳۰ از سوره مبارکه صافات آمده است و بیشتر علما متفق القولند که منظور از آل یاسین و آل طه خاندان پاک و مطهر پیامبر عظیم‌الشأن اسلام حضرت محمد مصطفی (ص) است. در زیارت حضرت صاحب‌الامر می‌خوانیم: «سَلَامٌ عَلٰی آلِ یس، السَّلَامُ عَلَیْکَ یا دَاعِیَ اللّٰهِ وَرَبَّانِیْ آیاتِهِ».

ب) احادیث و روایات: در نمونه‌ای از این انگشتی‌ها احادیثی حک شده است که مقام و درجه امامان معصوم را نشان داده است. نمونه بارز از این نوع، حدیثی معروف از رسول گرامی اسلام (ص) که فرمود: «حسین منی و أنا من حسین» (تصویر ۲۰).

حدیث «لَا فِتْنَةَ لِإِلَّهِ عَلِيٍّ، لَا سَيْفَ إِلَّا ذُو الْفَقَارِ» یکی دیگر از عبارت‌های رایج بر انگشتی‌هاست. مشهور است این حدیث را جبرئیل از آسمان در مدح حضرت علی (ع) در جنگ احد تکرار می‌کرده است (تصویر ۲۱).

ج) نام پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع): در بیشتر انگشتی‌ها نام ائمه به‌همراه القاب آن‌ها و نیز کلمه ندایی (یا) به‌منظور توسل جستن به آن بزرگواران آمده است. در تصویر ۲۲ عبارت «یا حسین» دوبار عکس هم

روضة خوانی، شبیه‌خوانی، تعزیه‌گردانی و عزاداری‌های دسته‌جمعی که در ایام محرم و شب‌های قدر و بیست‌وهشتم ماه صفر صورت می‌گرفت در میان مردم جامعه رواج یافته بود و حقایق مذهب تشیع را برای مردم یادآور می‌شد (شمیم، ۱۳۷۴: ۳۸۱).

انگشتی‌هایی که تبلیغ تفکر شیعی را بر آن‌ها در این دوره شاهدیم عمدتاً انگشتی‌هایی با کاربرد صرفاً مذهبی و نیز مهرانگشتی‌ها هستند. بر نگین این انگشترها استفاده از نام پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) به‌جهت تبرک و برای نشان دادن علاقه و ارادت افراد جامعه قاجاری مرسوم بوده است. مضامین حک شده بر انگشترها مفاهیمی را دربرمی‌گیرد که شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی آن دوران را منعکس می‌کرده است. نام ائمه در انگشتی‌های دوره قاجار که بیشتر به‌منظور یاری جستن از ایشان نگاشته می‌شده است و همچنین هم‌نام بودن افراد با اسامی چهارده معصوم نوعی الگوبرداری از سیره عملی و اخلاقی ائمه را نشان می‌دهد. عبارت‌هایی شامل ادعیه، احادیث و روایات، انکار، نام چهارده معصوم (ع) و اشعار در این انگشتی‌ها قابل بررسی است.

الف) ادعیه: حک ادعیه روی نگین انگشتی‌ها از مهم‌ترین سجع‌هاست. یکی از این دعاها «ناد علی» است (تصویر ۱۶). «ذکر قسمت‌هایی از دعای ناد علی برای هنرمند شیعی و توسل به علی (ع) تنها نشانه تمایلات مذهبی نیست، بلکه نشان‌دهنده این واقعیت است که نوشتن پیام‌های مذهبی فریضه‌ای دینی بوده است. انتخاب دعا‌های منتسب به علی (ع) بر شکوه‌بخشیدن و احترام به جایگاه امامان در فرهنگ شیعی تأکید دارد» (شریعت، ۱۳۸۶: ۸۵).

تصویر ۲۲. عبارت «محب خاندان آل احمد غلام شاه مردان حاجی محمد» بر روی نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

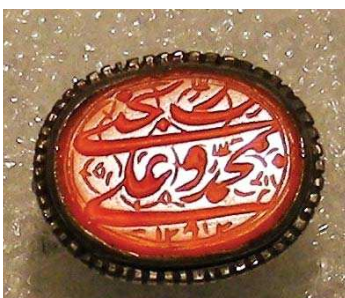
تصویر ۲۰. ذکر «محمد نبی الله علی ولی الله» بر روی نگین انگشتر، مجموعه خصوصی ویسی

تصویر ۲۸. حک نام مبارک هتن آل عبا بر نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۳۳. عبارت «خانم کوچک خانه نبی زینب» بر روی نگین انگشتر، مجموعه خصوصی ویسی

تصویر ۳۱. ذکر «رب نجنی به محمد و علی» بر روی نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۲۹. ذکر صلوات بر چهارده معصوم (ع)، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

و از خداوند متعال نجات و آمرزش گناهان خویش را روز قیامت طلب می‌کند (تصویر ۳۱).

۵) اشعار و عبارات‌های آهنگین: عبارات‌هایی منظوم که همراه با آن نام فرد مالک انگشتر نیز ذکر گردیده است (تصویر ۳۲ و ۳۳). در تصویر اول عبارت «محب خاندان آل احمد غلام شاه مردان حاجی محمد»، و در تصویر دوم عبارت «خانم کوچک خانه نبی زینب» حک گردیده است.

در مواردی نیز اسامی معصومین به‌همراه دارندۀ انگشتر آمده است مانند تصویر ۳۴ که عبارت «کنیز فاطمه مخلصه» ذکر شده است. بنا به نام «مخلصه» که بر روی انگشتر حک شده درمی‌یابیم که دارندۀ آن بانویی است که حضرت فاطمه زهرا (ص) را الگوی زندگی خود قرار داده و خود را کنیز این بانوی بزرگوار می‌داند. در این انگشترها دارندگان آن با حک این مضامین خود را حقیر و کوچک درگاه معصومین می‌دانند و از این بزرگواران طلب شفاعت و خیر برای روز آخرت می‌کنند.

ن) اسامی افراد: نمونه‌های زیادی از این انگشترها حاوی نام افراد بوده که روی نگین حک شده است. این اسامی برگرفته از نام معصومین است و عمدتاً نسب خود را به امامان بزرگوار مربوط می‌دانند. مانند عبارات: «محمد جواد بن محمد جعفر الموسوی» و «محمد باقر بن محمد جعفر» (تصاویر ۳۶ و ۳۷).

آمده است و نیز کلمۀ جلاله «الله» به‌منظور حفظ تقدس آن در بالای انگشتر حک شده است. در این انگشترها کاربرد انگشتر که هم‌نام ائمه معصومین است با این کار از آنان شفاعت می‌طلبد و نیز می‌کوشد سیرۀ عملی و اخلاقی آنان را در تمام شئون زندگی خود الگو قرار دهد (تصاویر ۲۲ تا ۲۸).

در نمونه‌های دیگر اسامی مبارک پنج تن یا حتی چهارده معصوم ذکر گردیده است. در تصویر ۲۸ و ۲۹ صلوات بر چهارده معصوم این‌گونه آمده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى وَ عَلَي الْمُرْتَضَى وَ الْبَيْتُوكَ فَاطِمَه وَ السَّبِطَه الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ وَ صَلِّ عَلَي عَلِيِّ زَيْنِ الْعَبَادِ وَ مُحَمَّدِ الْبَاقِرِ وَ جَعْفَرِ الصَّادِقِ وَ مُوسَى الْكَاطِمِ وَ عَلِيِّ الرِّضَا وَ مُحَمَّدِ النَّقِيِّ وَ عَلِيِّ النَّقِيِّ وَ الْحَسَنِ الزُّكِيِّ الْعَسْكَرِيِّ وَ صَلِّ عَلَي الْا... مُحَمَّدِ الْمَهْدِيِّ عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمُ السَّلَام».

د) اذکار: شعار «محمد نبی الله علی ولی الله» قسمتی از شهادتین شیعی است. بخش اول این ذکر به مسئله نبوت و بخش دوم آن به امامت اشاره می‌کند که از ارکان تشیع است و در انگشترهای این دوران به‌وفور دیده شده است (تصویر ۳۰).

در انگشتری دیگر ذکر «رَبِّ نَجْنِي بِمُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ» به چشم می‌خورد. دارندۀ انگشتر حضرت محمد (ص) و امام علی (ع) را واسطۀ شفاعت خویش برای روز جزا قرار داده

تصویر ۳۷. عبارت «محمد جواد بن محمد جعفر الموسوی ۱۲۸۱» بر روی نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۳۶. عبارت «محمد باقر ابن محمد جعفر ۱۲۳۱» بر روی نگین انگشتر، مجموعه خصوصی دکتر محفوظی

تصویر ۳۴. عبارت «کنیز فاطمه مخلصه ۱۱۷۹» بر روی نگین انگشتر، مجموعه خصوصی ویسی

تصویر ۳۵. اثر مهر انگشتری بر روی اسناد: از راست به چپ: چراغ شبستان دل‌ها علی است ۱۲۳۱ خانم کوچک خانه نبی زینب ۱۲۴۲ صد شکر بدل دارد مهر علی محب خاندان آل احمد غلام شاهمردان شیرمحمد

بررسی حروف‌نگاری و تزیینات نگین

در انگشتری‌های این دوران استفاده از سنگ عقیق به نسبت دیگر سنگ‌ها و نگین‌های نیمه‌قیمتی کاربرد بیشتری دارد که می‌توان یکی از علل آن را سخت و مقاوم بودن عقیق در برابر ضربه و قابلیت آن برای حکاکی دانست. علت دیگر استفاده از این سنگ تبرک و وجه مستحبی بودن آن به دلایل احادیث مکرری است که درباره استفاده از این سنگ ذکر شده است.

نگین‌های این انگشتری‌ها عمدتاً به شکل بیضی یا چهارگوش است و عبارات بیشتر با خط نستعلیق بر روی آن حکاکی شده است. «نستعلیق به دلیل داشتن دور بسیار قابلیت تراش خوبی را جهت کار حکاکان ایجاد می‌کرد و نسبت به سایر خطوط خوشتر است» (فرید، ۱۳۸۹: ۳). انتخاب این خط روی نگین انگشتری‌ها نشان‌دهنده پیروی حکاکان از خط رسمی زمان خویش است.

هنرمند پایبندی به اصول اعتقادی در ترکیب‌بندی نگین انگشتری‌ها را به خوبی نشان داده است. وی لفظ جلاله الله را به علت شأن و اهمیت و رای هر کلمه بر تمام کلمات برتری داده است و بالای تمام کلمات نگاشته است. اسامی شریف محمد، علی، فاطمه و... بعد از نام مبارک الله در سطر بعدی آمده است. هرگاه نام پروردگار حک نشده باشد نام بزرگان و ائمه در ابتدای سطر نگاشته می‌شود.

در هر ترکیب‌بندی می‌توان از علائم بصری جذاب بهره برد. یکی از این عوامل در خوشنویسی کشیده است. در انگشتری‌های این دوره «کشیده‌ها درست در نقطه طلایی محدوده قرار دارد و فضای خوبی برای جداکردن کلمات

بر اساس مقام و شأنشان ایجاد کرده است. اسامی الله و علی در بالای قسمت طلایی محدوده قرار گرفتند و به عبارتی بهترین جای ترکیب متعلق به چنین کلمات مقدسی است» (فرید، ۱۳۸۹: ۴).

در چیدمان حروف، اندازه و شکل و شباهت ظاهری بین کلمات نیز جایگاهی خاص دارد، ولی می‌توان گفت به غیر از کلمه الله که جایگاه آن به علت شأن آن همیشه در قسمت بالای سطر است شباهت ظاهری حروف نقش مهمی را در جای‌گیری آن‌ها برعهده دارد، بدین ترتیب که خوشنویس ابتدا کلمات و حروف مشابه را نگاشته و سپس در فضاهای خالی جایی برای دیگر کلمات می‌یابد.

برای مثال، در سجع «یا ذا العرش العلی نجنی بمحمد و علی» کلمات بمحمد و علی، با اینکه در آخر ذکر آمده‌اند، به علت اهمیت و شأن در بالا و علاوه بر آن کلمه علی کشیده نوشته شده است و عبارات العرش، العلی و نجنی به علت شباهت در نگارش در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. بدین ترتیب ضرب‌آهنگی زیبا از کلمات و حروف مشابه به وجود می‌آید. «وجود شکل‌های واحد به وحدت طرح کمک می‌کند و حالت هماهنگی را سریعاً منتقل می‌نماید. هر واحد تکراری مانند ضرب‌های ضرب‌آهنگ است» (ونگ، ۱۳۸۶: ۵۳). در تعدادی از سجع‌ها نقطه و تاریخ به علت رسیدن به ترکیب‌بندی مناسب حذف شده است. ذکر تاریخ روی مهرها از دوره صفویه متداول شد و این سنت تا دوره قاجاریه ادامه یافت. این تاریخ ممکن است سال تولد، سال ساخت مهر یا برای پادشاهان سال به قدرت رسیدن آنان باشد. زمینه خطوط با ترکیب‌بندی از گل و بوته پر شده است. این عمل برای

رسیدن به ترکیب بندی مناسب و رسیدن به تعادل بصری مناسب جلوگیری از سوء استفاده احتمالی و تقلب در ساخت نقش مهمی ایفا می کند. علاوه بر رسیدن به جلوه بصری انگشتر علل استفاده از زمینه با تزیینات گیاهی است.

نتیجه

یکی از وجوه بررسی انگشترهای تاریخی نوشته های روی نگین هاست که از پس گذر زمان به آینه تمام نمای باورها، اعتقادات و وضعیت زندگی و تفکر مردم یک دوره تاریخی تبدیل می شود. بخشی از نوشته های روی انگشتری ها که در تحقیق حاضر بررسی شده اند عبارات هایی هستند بیانگر اعتقادات مذهبی و شیعی که بنا به علل مختلف روی انگشترهای افراد طبقات مختلف اجتماعی حکاکی شده اند. امروزه با مطالعه این نمونه ها باورها و عقاید مذهبی دارندگان این آثار و سیمای کلی وضعیت اقتصادی و مذهبی آن ها قابل ترسیم است. در این مقاله، پس از مطالعه نوشته های روی انگشترهای دوره قاجار می توانیم آن ها را به چند گروه عمده شامل ادعیه، احادیث و روایات، انکار، نام چهارده معصوم و اشعار و عبارات های آهنگین تقسیم کنیم. این نمونه ها بیانگر عشق و علاقه صاحبان انگشترها به مذهب تشیع بوده است که از طریق ثبت این نوشته ها روی انگشتری ها مجال بروز پیدا کرده است. علاوه بر نشان دادن جنبه اعتقادی بر انگشترهای این دوران، هنرمندان به جنبه زیبایی شناسانه این آثار نیز اهمیت داده اند، بدین ترتیب که شناخت درست کلمات و جایگیری آن ها در فضا از این آثار نشانه های خوبی ساخته که می توان آن ها را نمونه های مطلوب اولیه نشانه نوشتار (لوگوتایپ) در ایران دانست. رسیدن به ترکیب بندی مطلوب بیشترین اهمیت را برای هنرمند در فضای کوچک چهارگوش یا بیضی شکل نگین ها داشته است. متن به کار رفته در نگین ها متناسب با شرایط کاربردی شان نمی توانست بیش از چند کلمه باشد؛ با وجود این، خوشنویس چند کلمه محدود را با خلاقیت به یک ترکیب بندی متعادل و مطلوب رسانیده است. محل قرارگیری کشیده ها با توجه به ماهیت کلمات در نقطه طلایی کمک بسیاری به پویایی و تحرک ترکیب آن ها می کند و موجب ایجاد دو فضای مختلف در بالا و پایین کشیده می شود، چنان که حتی کلمات به کار رفته در بالا و پایین کشیده از نظر ارزش و شأن متفاوت اند. کلمات مقدسی چون الله، محمد و علی در بالای کشیده و سایر کلمات در زیر آن قرار می گرفت. بدین ترتیب، هنرمند خود را به استفاده از کشیده ملزم ساخته است، مگر در موارد خاص مثل نبود حرف کشیده یا الزام به رعایت ضرباهنگ در ترکیب بندی. هنرمند حتی از زمینه کار برای جلوه بصری بهتر بهره جسته و آن را با نقوش گیاهی پر کرده و حتی در قسمت هایی که فضای خالی وجود داشته با پرکردن آن به ایجاد ترکیب بندی مناسب و ارتباط با تمام قسمت های سطح نگین نظر داشته است. بدین ترتیب، می توان به این نتیجه دست یافت که رسیدن به ترکیب بندی مطلوب و زیبایی بصری بیشترین اهمیت را برای هنرمند داشته است. در صورت کاربرد مُهری، سجع انگشتر با نام صاحب مهر هم خوانی داشته است و نام شخص غالباً در پایین سمت چپ می آمده است. بدین ترتیب، علاوه بر کاربردی بودن انگشتر، بر سطح کوچک نگین تفکرات شیعی در نوشتار انگشتری ها به خوبی جلوه گر شده است.

منابع و مآخذ

احتشامی، محسن. ۱۳۸۶. مهرهایی از جنس عشق. تهران: خورشید.
بنجامین. ۱۳۶۹. ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین شاه. ترجمه حسین کردبچه. تهران: جاویدان.
پولاک، یاکوب ادوارد. ۱۳۶۸. سفرنامه (ایران و ایرانیان). ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: خوارزمی.
تناولی، پرویز. ۱۳۸۶. طلسم (گرافیک سنتی ایران). تهران: بن گاه.
جدی، محمدجواد. ۱۳۸۷. مهر و حکاکی در ایران. تهران: فرهنگستان هنر.

- دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۷. لغتنامه، ج ۳ و ۱۳. تهران: مؤسسه دهخدا.
- شریعت، زهرا. ۱۳۸۶. «حضور نمادین امام علی در خط‌نگاره‌های فلزکاری صفویه و قاجاریه»، مطالعات هنر اسلامی، ۶: ۷۷-۸۲.
- شمیم، علی اصغر. ۱۳۷۴. ایران در دوره سلطنت قاجار. تهران: مدبر.
- صالحی، بهرام. ۱۳۸۳. دنیای جواهرات. تهران: یادواره اسدی.
- فرید، امیر. ۱۳۸۹. «گونه‌شناسی ترکیب نستعلیق در مهرهای قاجار با تأکید بر مهرهای اسناد خانه بهنام تبریز»، همایش فرهنگ و هنر قاجار، تبریز.
- فلور، ویلم. ۱۳۶۵. جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- قائم‌مقامی، جهانگیر. ۱۳۵۱. «مهرهای نویافته پادشاهان ایران»، بررسی‌های تاریخی، ۲: ۱۰۸-۹۳.
- قمی، شیخ عباس. ۱۳۶۳. کلیات مفاتیح الجنان. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. تهران: سکه.
- مجلسی، محمدباقر. بی‌تا. حلیه المتقین. تهران: فراهانی.
- مستوفی، عبدالله. ۱۳۴۳. تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه (شرح زندگانی من). تهران: زوار.
- مشهدی، محمدکاظم بن محمد فاضل. ۱۳۸۴. فصوص (نگین‌ها). امیرحسین ذاکرزاده. تهران: فراسخن.
- المعلوف، عیسی اسکندر. ۱۹۶۱. حیات آثاره. بعض مقالات، از انتشارات مجله الرساله المخلصیه، دیرالمخلص، صیدا.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. ۱۳۸۶. «جست‌وجویی در نام و احوال چند حکاک شیرازی دوره قاجار»، گلستان هنر، ۳، ۳: ۱۱۶-۱۱۱.
- مینورسکی، ولادیمیر. ۱۳۶۸. سازمان اداری و حکومتی دوره صفوی (تحقیقات و حواشی بر تذکره الملوک)، ترجمه مسعود رجب‌نیا با حواشی دبیرسیاقی. تهران: امیرکبیر.
- الولی، محمد طه. ۱۳۴۶. از انگشتی تا مهر. ترجمه محمود لواسانی. بی‌جا: الدراسات الادبیه.
- ونزل، ماریان. ۱۳۸۶. انگشتی‌ها. ترجمه غلامحسین علی مازندرانی. تهران: کارنگ.
- ونگ، ویسوس. ۱۳۸۶. اصول فرم و طرح. ترجمه آزاده بیدار بخت و نسرین لواسانی. تهران: نی.
- همایون فرخ، رکن‌الدین. ۱۳۴۹. «مهرها و نشان‌های استوانه‌ای ایران باستان»، هنر و مردم، ۱:

Wenzel, Marian. 1993. Ornament and amulet: rings of the Islamic lands. London: Nour Foundation, in association with Azimuth Editions & Oxford University Press.

Manifestation of Shiite Impressions in Qajar Signet Rings

AkramMohamadizadeh, Faculty of art, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

Reseaved: 2012/4/25 Accept: 2013/4/27

Islamic signet rings besides decorative aspects have religious and ritual functions. Incised signet rings are very important artifacts in Islamic culture of Iran and wearing them is highly recommended by Shiite clergies.

In Qajar period since the kings realized themselves as caliphs and vicars of the Imams and upholders of Shiism after the Safavid era, engraving religious scripts on signet and seal rings in favor of Shiite beliefs has been prevalent, the study and analysis of which demonstrates the tendency of Iranians to Shiite culture and Imams in that era.

This paper aims at examining the scripts engraved on Qajar signet rings to realize the dominant beliefs and customs in that era. The research is based on fieldwork and uses descriptive and analytic methods to demonstrate the love of people for the Shiite Islam throught the study of the content of recurrent engravings on signet rings.

The results show a meaningful correlation between prevalent beliefs and taste with the engraved inscriptions on the rings so that the contents of them reveal Shiite faith through the appearance of Imams' names as well as well as prayers and poems about the Shiite imams.

Key words: Islamic Iran, Shiism, signet ring, Qajar Era.